

Uus katse hinnata Ado Grenzsteini rolli Eesti ajaloo

**Ajaloo Instituudis 28. jaanuaril 1999 toimunud
seminari ettekanded ja arutelu**

Seminari eesmärk oli juhtida tähelepanu Ado Grenzsteini elu ja tegevuse seni liialt ühekülgselt tõlgendamisele nii ajaloolaste seas kui ka argiteadvuses (eriti koolõpikutes). Seminaril hinnati Ado Grenzsteini rolli eesti ajaloo uute teadmiste ja käsitluste valguses. Diskussiooni käigus võrreldi Eesti ajaloo argiteadvuses esitatud käsitlust ja uutes uurimustes avaldatud fakte ning tõlgendusi.

Diskuteeriti Ado Grenzsteini tegevuse ja rolli hindamise üle Eesti ajaloo eri etappidel. Sõnastati Ado Grenzsteini "juhtumiga" sarnaste lihtsustatud tõlgenduste tekkimise mudel Eestis, kirjeldades nende tekkimise historiograafilist ning ühiskondlikku konteksti.

SEMINARIL OSALESID:

KRISTA ARU, magister,
Eesti Kirjandusmuuseum

JAANUS ARUKAEVU, magister,
kommunikatsioonikonsultant

EA JANSEN, doktor

TOOMAS KARJAHÄRM, doktor,
Ajaloo Instituut

JAAN UNDUSK, doktor,
Underi ja Tuglase Kirjandus-
keskus

Jaanus Arukaevu:

Sissejuhatuseks tsiteerin Eesti kõige uuemat Eesti ajaloo õpikut (kirjastuselt Avita), mis kinnistab igal aastal uuesti tuhandete kooliõpilaste mälus venestaja-Grenzsteini kontseptsiooni: *"Tema aja-leht "Olevik" püüdis selgeks teha aine-list ja kultuurilist kasu, mis ootavat eest-lasi venestudes. Ärkamisaega luges ta ajalooliseks eksimuseks, sõdis laulupidu-de vastu, avaldas tsaarivalitsusele tuhat tänu Eesti Kirjameeste Seltsi sulgemise eest ja kiitis igal pool venestamisele takka."* See on kõik, mida Eesti kooliõpilane Ado Grenzsteini kohta koolis õpib.

See käsitlus põhineb eelkõige Friedebert Tuglase poolt Grenzsteinile 1926. aastal antud hinnangul: *".../ sai Grenzsteinist kõige suurem venestuse teetegija, kes sellele liikumisele püüdis leida teoreetilist seletust ning õigustust."* Või sama mõte teisiti sõnastatuna: *"Kuid veelgi selgem on, et Grenzstein oma senisest [rahvuslikust] seisukohast täiesti loobus, oma poliitikat ainult riigipoliitika nägi ja oma tegevust üksi valitsuse soovisid mööda püüdis juhtida. Mingisugusest rahva huvide kaitsmisest rahvuse huvide asemel, nagu ta ise püüdis väita, ei või siin kõnet olla. Demokraatlikud põhimõtted olid temast siitpäälle [alates 1892. aastast] veelgi kaugemal kui enne."*

Ado Grenzsteini puudutav ajalookirjandus on kujunenud kolme erineva asjaolu mõjul. Esiteks Grenzsteini isikust tulenevad asjaolud, teiseks tema omaaegsete olupoliitiliste vastaste seisukohad ja kolmandaks Eesti rahvusliku ajalookirjutuse iseärasused.

Grenzsteinil oli väga vähe sõpru ning tal puudus tugev toetajaskond, kes oleks osalenud teda puudutava "ajaloolise traditsiooni" kujundamisel pärast Grenzsteini emigreerumist 1901. aastal. Seetõttu töid tema olupoliitilise vastase Jaan Tõnissoni toetajad avalikuse ette Grenzsteini "patud", kuid Grenzsteini vastaste samasugused teod jäid avalikuse ette toomata. Nii tekkis Grenzsteinist moonutatud pilt.

Avalik arvamus Grenzsteinist formuleerus 1920. aastate alguses, kui tema "vastane" Jaan Tõnisson oli eesti avaliku elu tippoliitik, kes oli pärjatud Eesti Vabariigi ühe loojana. Olulisim Grenzsteini kohta avaliku arvamuse kujundaja oli 1921. aasta alguses ilmunud August Kruusbergi toimetatud brošüür "Aadu Grenzsteini võitlus Jaan Tõnissoniga". Sellel raamatukesel tundub olevat selge ajalooväline kontekst. Nimelt oli Jaan Tõnissoni valitsus sunnitud 1920. aasta oktoobris tagasi astuma. See oli tugevaks tagasilöögiks Tõnissoni renomeele, mida oli võimalik parandada varasemate heategude, näiteks "venestajate vastu võitlemise" meeldetuletamisega. See kontekst aitab ka mõista Kruusbergi raamatu pealkirja, sissejuhatause dateeringut 24. veebruariga 1921 ning äärmiselt erapoolikut sisu. Nimelt on raamatus toodud Grenzsteini kaks kaebekirja tsensor Jõgeveri ja Postimehe toimetaja Jaan Tõnissoni "ühistegevuse" vastu, kuid on avaldamata jäänud need Jõgeveri kuus kaebekirja, millele Grenzstein tegelikult vastas (vt lähemalt allpool). Samamoodi eksitav oli ka Tuglase "Ado Grenzsteini lahkumine" lisana ilmunud 1896. a "kaebekiri" eesti avaliku elu vastu (T. Karjahärm on selle teksti valinud eesti rahvusliku nihilismi näiteks), mis on tegelikult osa Grenzsteini palvekirjast lubada taas avada Eesti Kirjameeste Seltsi laadne organisatsioon Eesti Rahva Selts. Palvekirjas püüdis A. Grenzstein veenda kubernerit, et Eesti avaliku elu ilmingud ei ole ohtlikud Vene riigile.

Grenzsteini mainele on kindlasti mõjunud ka eesti ajalookirjutuse rahvuslikkuse-kesksus, mistõttu ajaloost on süstemaatiliselt välja jäetud arvatavad "mitterahvuslased". Näiteks ei ole karskusseltside uurija Otu Ibius käsitlenud A. Grenzsteini tegevust eesti karskusseltside ühe liidrina kümne aasta jooksul. Samamoodi on Grenzstein välja jäetud põllumeeste seltside ajaloost jne.

Grenzsteini käsitlev ajalookirjandus on kannatanud ajalookirjutuse üldise nõrkuse all, kuna kirjutatakse "olevikust minevikku". Kõik, mida peetakse oluliseks olevikus, leiab värtustamist ka minevikus ja vastupidi. Grenzsteinist tehti 1920. aastate alguses näidisvenestaja. Mõni aasta pärast venelaste vastu peetud Vabadussõja lõppu ei olnud eriti loota, et Grenzsteini endised konkurendid oleksid tema tegevuses tahtnud leida ka midagi positiivset. Grenzsteini lõi ka ajalookirjutamise reegli teine pool, et ajalooteadus marginaaliseerib ideed ja teod, mis jäävad ajaloos mingi asjaolu tõttu tagaplaanile (näiteks töuteooria enne 1930ndaid ning pärast Teist maailmasõda).

Loomulikult aitasid Grenzsteini kui "rahvusliku peksukoti" rolli kujunemisele kaasa tema tekstid, mis olid rahva jaoks keerulised ning väheloosunglikud. Enamik eestlasi lihtsalt ei olnud võimeline neid iseseisvalt hindama. Seetõttu tõusis Kruusbergi ja Tuglase pakutud interpretatsiooni tähtsus mitmekordseks.

Grenzsteini nurkasurumisele aitas kaasa ka tema tihti liiga varajaste ideede ülevõtmine järgmiste põlvkondade poolt, kes tahtsid olla nende esimesed "maaletoojad". Nii juhtus sotsialismiideedega jaaksonlaste ja "Tallinna radikaalide" ning eurooplusega Noor-Eesti poolt.

Sama juhtus tema juhitud organisatsioonidega, mille võtsid üle teised rahvajuhid, kes hiljem ei soovinud näidata Grenzsteini varasemaid teeneid ei karskuse- ega põllumeeste seltsides ning konkreetsetes teadusvaldkondades (majandusgeograafia, keeleteadus).

Grenzsteini käsitlemisel on Eestis tehtud üks oluline meetodiline viga – teda on vaadatud staatilise tükina, võttes teda iseloomus-

tavad näited rahvuslikus mõttes probleemsest hetkedest: 1894. aastast, kui ta polemiseeris iseendaga eesti rahva kestmise erinevate võimaluste teemadel, ning 1899. aastast, kui Grenzstein pidas "surmaheitlust" tema vastu kaebekirju esitava Jõgeveriga. Kui sama meetodit oleks rakendatud Jaan Tõnissoni vastu, võttes tema rahvusriiklust käsitleva kontseptsiooni näiteks 1905. aastal öeldud sõnad ja tehtud teod, oleks tulemus samavõrd eksitav. Sellise käsitluse juurdumisele aitas oluliselt kaasa Tuglase raamatu lennukas stiil, mis paraku lõhkus täielikult sideme ajastu ning konkreetsete tegude vahel.

Grenzsteini tegeliku mina tundmaõppimiseks on vaja uuesti läbi mõelda faktid, mis meil on teada tema kui pealekaebaja kohta. Sest Grenzsteini salakaebused on ehk tema mainet kõige rohkem kujundanud. Kaebuste juures tuleb arvestada, et tegelikkuses eksisteeris kolmnurk Grenzstein-Jõgever-Tõnisson, ehk Grenzsteini kaebus Jõgeveri vastu on vähemalt asjaosaliste arvates ka kaebus Tõnissoni pihta.

Faktidest: 1887. aastal nõustus Jõgever korraldama järelevalvet kahtlaseks peetud Ado Grenzsteini üle.

1892. aastal ründas Eestimaa kuberner Šahhovskoi Grenzsteini kui Eesti rahvuslaste liidrit. Jõgever fikseeris Grenzsteini vastu esitatud süüdistused.

1894. aastast on teada Grenzsteini negatiivne suhtumine laulupidudesse ja selle väljendamine. Selle klassifitseerimine pealekaebamisena on siiski ühekülgne.

1894. aasta lõpus ja 1895. aasta alguses ründas Jõgever mitu korda Grenzsteini 1892. aasta Sahhovskoi süüdistustega. Sellega takistati Grenzsteinil loa saamist päevalehe väljaandmiseks.

3. mail 1899 peatas Jõgever Grenzsteini raamatu "Herrenkirche oder Volkskirche" tõlkimise eesti keelde ja esitas selle kui ässitava teose kohta kaebuse.

16. septembril 1899 esitas Jõgever kaebuse, et Grenzsteini raamat "Uus hommik" tekitab sotsiaalseid rahutusi.

14. detsembril vastas Grenzstein kaebusele

omapoolse lausrünnakuga (see ongi Grenzsteini kirikuulsat "kaebamismaaniat" tõestav tekst).

19. veebruaril 1900 andis vastulöögi Jõgever, kes süüdistas Grenzsteini riigivastases tegevuses.

23. veebruaril saatis Jõgever Grenzsteini vastu suunatud kõiki võimalikke teemasid käsitleva uue kaebuse.

24. veebruaril teatas Jõgever omaalgatuslikult Grenzsteinile, et tal tuleb katkestada kahe Lääne-Euroopa päritolu romaani avaldamine ning asendada need vene kirjandusega. Jõgever teatas oma otsusest ka Peterburi.

Nendele kaebustele Grenzstein ei vastanud, vaid püüdis 1900. aasta keskel uuesti hankida päevalehe väljaandmise luba.

20. detsembril 1900 saatis Jõgever võimudele uue kaebuse Grenzsteini vastu. Kaebuses oli kaheksa süüdistust, neist nelja klassifitseeris Jõgever riigivastaste kuritegudena.

Seejärel Grenzstein murdus ning emigreerus. Kas aga ainult Grenzsteini saab pealekaebajaks pidada, on nende faktide valgusel enam kui kahtlane.

Grenzsteini hindamiseks on vaja teadvustada ka tema organisatoorse tegevuse faktooloogiat. Soovimata haarata Grenzsteini avaliku tegevuse kõiki külgi, peatun vaid kolmel valdkonnal: avalikkuse juhtimine, karskusseltsid ja põllumeeste seltsid.

Avalikkuse juhtimises osales Grenzstein kogu oma aktiivse tegevuse kestel. Ta avaldas 1885. aastal Olevikus eesti ühiskonna koordineeritud arendamise plaani. 1892. aastast oli Grenzstein Karskuse Sõbra ja Karskusseltside keskoimkonna kaudu eesti karskusseltside organisatoorne juht.

1894. aastal formuleeris ta "Eesti küsimusega" nn uue platvormi, mille järgi tuli kasutada reformidega uuendatud ühiskondlikke institutsioone (kohus, kool) eesti rahva arengu huvides. 1896. aastal püüdis Grenzstein taas asutada Eesti Kirjameeste Seltsi. 1897. aastal algatas ta eesti ajalehtede ühenduse loomise ning oli seotud Jaaksonlastega nende katses võtta oma kontrolli alla Vanemuise selts. 1898. aastal algatas Grenzstein kampaa-

nia põllumeeste seltside ülemaalse korralduse loomiseks. 1899. aastal üritas ta taas asutada Eesti Rahva Seltsi laadset kultuuriorganisatsiooni.

1900. aasta alguses tõrjusid Tõnisson-Reiman Grenzsteini välja karskusseltside ning põllumeeste seltside juhi kohalt.

Seega: faktoloogia ei tohiks jätta muljet, nagu oleks Grenzsteini tegevus olnud venestuslik, pigem vastupidi.

Ea Jansen:

Tänane arutelu on oluline mitte Grenzsteini rehabiliteerimise mõttes, vaid ajaloo uurimise meetodilisel põhjusel. Kahjuks on nii, et väga raske on isiksuse rolli ja tema vaadete ning tegevuse jälgimisel loobuda juba kindlakskujunenud stereotüüpidest ning harjumusest määratleda isiksuse rolli absolutiseerivate, enamasti väärtustavate hinnangute kasutamise skaalal positiivne-negatiivne. Nõukogude ajal oli skaala: progressiivne-reaktsiooniline dogma ning vastavat astet püüti mõõta jäikade kriteeriumide abil. Teisalt on täpse klassifitseerimise ja üheselthinnatavuse soov üldinimlik. Inimene aga on mitmepalgeline ja ajas muutuv ning ta ei ole ka eetilisel ühes taustsüsteemis hinnatav. Seetõttu ei saa olla üheselt hinnatav ka isiksuse roll avalikkuses. Sellest siis ka vastuolu ajaloo ja publitsistika, teadvuse ja müüte ihkava argiteadvuse vahel. Grenzstein müüdi ei sobi. Aga ta ei sobi ka venestaja tüüpkujuks. Ma ei tea, miks jäetakse ses mõttes alati kõrvale kaasaegne Jakob Kõrv – suuretiraajilise ajalehe toimetaja.

Mõistmaks Ado Grenzsteini rahvusvaateid ja tema praktilist tegevust rahvustunde õhutamisel, mida ta tegi Olevikus pikki aastaid, tuleb arvestada üldist eesti rahvusluse evolutsiooni. 19. sajandi lõpus tuleks eristada rahvusluses kahte perioodi. Esiteks rahvusliku õhutamise algusest – 1860ndate algusest kuni 1888. aastani ehk rahvakoolide venestamiseni. Siis nägid eesti avaliku elu tegelased rahvusluses üheselt pooliitika- ja kultuurielu peamist liikumapanevat jõudu. Selgelt kajastub "ärge rahvusteadvusega" haritlase seisukoht näiteks Heinrich Rosenthali mälestustes: rahvusluses nägi ta 19. sajandi teise poole

Euroopa ajaloo juhtmotiivi. Kogu eestlaste emantsipatsioon majandusliku edenemise, sotsiaalse tõusu, kultuuriprogressi vormis toimus rahvusluse egiidi all. Rahvuslus oli selle kõige legitimaatsioon, võitluslipp. Keskseks ideeks ja nõudeks kujunes tollases kõnepruugis "eesti rahva õigused", mis tähendasid ka eestlaste kui rahvuse õigusi. Igasugune majandus- või kultuuritegevus võis olla "isamaa töö".

Kui rahvuslust peeti iseenesestmõistetavaks, siis teisalt alustati ka rahvusküsimuse teoreetilist käsitlemist. Jakob Hurt püüdis selgitada rahvuse eksistentsi paratamatust herderlikus vaimus, mille järgi määras rahvuse ühine päritolu. Selle võttis omaks ka Grenzstein, kes alustas avalikku tegevust Hürda mõttekaaslasena. Rahvus oli organism, kultuurifaktor ja seega ka omaette väärtus, ning just sellisena põlisrahva õiguspüüdluste legitimaatsioon.

1880. aastate alguses oli eesti lootusriikka rahvusluse kõrgaeg; oodati, et tsaarivalitsus võib ja tahab teostada eestlaste emantsipatsioonivõimalusi avardavaid reforme. Keisritruuduse ja rahvusluse vahel ei nähtud mingit vastuolu. Tundus, et eestlaste edu võivad takistada vaid baltisakslased. Selles vaimus alustasid ka Jakobsoni-järgsed ajalehetöötajad Jaak Järv, Karl August Hermann, Ado Grenzstein ja Jakob Kõrv, kes olid kõik rahvuslased, kuigi nad omavahel hirmsasti tülitseksid. Sageli oli küsimus selles, kes on kõige "õigem" rahvuslane. Grenzsteini eripära oli selles, et ta oma avaliku karjääri algusest peale kaldus teistest enam teoretiseerima ja plaane pidama, kuidas ja missugustel tingimustel "eesti elu" edendada. Eestlaste püsijäämise võimalikkus oli ühine probleem nii Herman-nile kui Grenzsteinile.

1880. aastate lõpus löi kõikuma veendumus, et rahvuslusel põhinev eestlaste emantsipatsioon on midagi enesestmõistetavat. Seda mõjutas kõige rohkem rahvakoolide venestamine ning hoop rahvusliku kultuuriprogressi sümbolile – emakeelsele Aleksandrikoolile 1887–1888. Selgus ka, et valitsus ei täida 1881. aastal esitatud eestlaste reforminõudeid. Seega näis eestlaste õiguslik ja kultuuriline edasiminekuks seniste rahvuslike loosungite varjus

mõnevõrra küsitav ja see mõjutas ka suhtumist rahvusluse üldse. Rahvuslus kui vaimukultuuri fenomen, ühe rahva vaimuse eripära või ka lihtsalt tunne, eraldati nüüd majanduslikust progressist, sotsiaalsest heaolust ning poliitilistest probleemidest. Tekkis küsimus, kas majanduslik-sotsiaalne progress on identne rahvuse kui niisuguse progressiga või on need kaks ise asja? Sellega algas ka *rahva* ja *rahvuse* mõistete vastandamine või vähemalt nende suhte arutamine. Hermann pakkus selles küsimuses lihtsa ja ilusa lahenduse: rahvas on keha ja liikmed, rahvus on hing ja vaim.

Ärkamisaegse rahvusluse esimene revideerija ei olnud aga vastupidi levinud muljetele Grenzstein, vaid Jaan Jõgever 1888. aastal ajakirja *Oma Maa* tegevtoimetajana. Silmas pidades tolle aja Eesti avalikku arvamust esines ta ennatlikult ja läbimõtlematult, väites, et kõik see, mida mõni aeg tagasi on kirjutatud rahvusest, rahvuse alalhoidmisest ja ümberrahvustumisest, on "luuleudu". Eriti suurt pahameelt äratas see, et Jõgever nimetas unistusi Aleksandrikoolist õhulossiks ja naeruvääristas "rahvuse märatsejaid", kelle seast keegi, tema järgi poolearuline, oli isegi oma kuldse abielusõrmuse isamaa altarile, st Aleksandrikoolile ohverdanud. Jõgever vastandas "rahvusest lobisevatele" linnapürijelitele (mõeldes sellega Hermanni ja Grenzsteini) ausaid ja asjalikke eesti taluperemehi, kes ei aruta, kuidas eestlaseks jääda, vaid künnavad, külvavad, parandavad karja ja mõtlevad sellele, kuidas oma kaubale turgu leida. Kui nõrduinud kolleegid eesotsas Jaak Järvega asusid Jõgeveri tema, jah, võib vist öelda et rahvusliku nihilismi pärast, ründama, väitis noor toimetaja, et temalegi pole rahvustunne võõras, ent "palja rahvustundmusega" polevat midagi peale hakata; peaasi on eestlaste "varanduse kasvatamine". Jõgeverile ei paistnud aga meeldivat, et tema poolele asus Jakob Kõrv, kes püüdis oma lugejaid veenda, et eesti keelega pole edasijõudmise ega kõrgema hariduse poole püüdlisel midagi peale hakata, tuleb ära õppida vene keel.

1890. aastate alguses elavnes Grenzsteinil seni talle ikka omane olnud huvi rahvusküsimuse vastu. Ka tema käsitles juba varem aja-

kirjanduses päevakorral olnud probleemi, kas eestlased jäävad püsima ja kui, siis missugustel tingimustel. Grenzsteini arutlustes kajastus seesama eespool mainitud üldine tendents – vajadus taasmõtestada ärkamisaegset rahvuslust.

Ma ei pea venestamisega eestlaste avaliku elu ja kultuuritegevuse allakäigu ajaks, aga pettumus riigi reformipoliitikas oli ikkagi tõsine sotsiaalpsühholoogiline faktor. Ja kui Grenzstein hakkas 1890. aastate alguses kurtma, et "eesti elulaene on vaomas", siis võib aru saada selle põhjustest. Kindlasti mõjutas Grenzsteini avalike esinemiste laadi ja mõtteid see, et ta ise oli riigivõimu silmis alates 1887. aastast poliitiliselt kahtlustatav. Ja kui truualamlik ta ka ei püüdnud olla, saatis teda esirahvuslase ja isegi separatisti reputatsioon. Kõrge enesehinnanguga, ent rahvajuhikarjääriks siiski sobimatu, samas hirmul ja ebakindel, hakkas tema rahutu vaim otsima võimalusi, kuidas uues olukorras siiski saavutada nii eesti rahva kui ka iseenda teostamist.

Mitmed tema kirjutised tõestavad, et tema meelest – hoolimata ülimalt tsaaritruust fraeoloogiast – oleks lahendus selles, et eestlased ise töötavad välja, muidugi tema juhtimisel, oma kavala poliitika, mille abil võib toimuda rahva, ka rahvuslik-kultuuriline emantsipatsioon. Selleks oli vaja selgusele jõuda, mis on üldse eestlased, missugused on nende tugevused ja nõrkused, mida tähendab eesti rahvus, mille nimel seni eesti avalikkuses oli tegutsetud. Ja missuguseid lootusi võib ühel väikerahval üldse olla. Vähemalt 1891. aastast hakkas Grenzsteini huvitama ka küsimus: mida tähendab ühe rahvuse kujunemisel rass, mille üle juurdlemine oli sel ajal Euroopas moes. Grenzsteini eraldab paljudest kaasaegsetest just seejuures ilmnev juurdlev vaim, püüe ümbritsevat elu mõtestada ja leida tegevusjuhiseid oma kaasmaalastele, ehkki tema mõttekäigud on tõepoolest tihti, nagu ütleb Tuglas, hämarad ja vastuolulised. Aga kas see elu, mida nad peegeldasid, polnud ka ise väga vastuoluline. Eestlaste perspektiivid olid segased ning poliitiline kultuur arenemata.

Grenzstein jälgis tähelepanelikult Euroopa rahvuste elu ning rahvussuhteid ja jõudis

üsna pessimistlikele järel dustele. Ta leidis, et kogu maailmas käib rahvuste vahel halastamatu võitlus, sest igaüks püüab oma võimu suurendada. Ta pidas tõenäoliseks Euroopa väikerahvuste sulandumist kolme suure rahvuspere – roomaanlaste, germaanlaste või slaavlaste hulka. Väikerahvaste "rahvuslikku tuhinat" pidas ta neile ohtlikuks. Ka eestlaste puhul soovitas ta mitte ärritada valitsust ega "päärahvast", kelle huvid suunavad valitsuse tegevust. Armu pole väikerahvastel eriti loota. Seega on ka eestlased olnud kogu aeg riskantses situatsioonis ja nende õnn, et nad keisri lahkkel sallimisel on saanud arendada oma keelt, kultuuri ja "isetundmist". Ent Grenzstein märkis oma ajalehes ka seda, et on näiteid suurte ja väikeste rahvaste kooselust üheõigusluse alusel – tema arvates on need Šveits, Austria, Ameerika Ühendriigid. Tundub, et rahvuste võrdne kooselu oli ka Grenzsteini ideaal.

Pikalt ja mitmekülgelt arutas Grenzstein rahvusküsimust oma 1894. aasta Olevikus teesidena vormistatud "Eesti küsimuses". Seda on kuni Jaanus Arukaevu artiklani 1997. aasta Akadeemias ikka käsitletud rahvuste sulandumist või lausa venestamise manifestina. Ka väga vastuolulise kirjutusena. Keerutav, edasi-tagasi õiendav ja raskesti jälgitav see kirjutus tõepoolest on, ent lähemal uurimisel selgub, et Grenzstein ehk ei olegi nii väga vastuoluline. Pigem võtab ta arvele rahvuste kujunemise ja arengu, sulandumise ja eripära säilimise teed ning võimalused, nende erinevad variandid, püstitab taas küsimuse eestlaste püsijäämisest ja selle tingimustest. Tema laused on tihti tinglikud "kui"- "siis" konstruktsioonid. Etnoste sulandumist peab ta üldiselt positiivseks ja arvab, et nii mõnigi väike rahvas tahaks ehk priitahtlikult ühineda suure rahva paratamatult avarama kultuurieluga. Samas aga nendib Grenzstein, et iga väike rahvas püüab end säilitada. Rahvuse põhialuseks peab ta nüüd "suguverd" – see on siis rassi, ja lohutab, et see säilib igal juhul. Eestlastele peab Grenzstein soovitavaks saksa orientatsiooni asemel läheneda vene rahvale ja kultuurile ning leiab, et saksa hariduse on nüüd paratamatult asendanud vene haridus. Samas

ütleb ta, et vene haridust tuleb targalt kasutada ja selle abil ennast ise tugevdada. Grenzstein seadis nüüd esiplaanile rahva, ning kogu ühiskonna hüveolu; mitte rahvuse, mis tema järgi ilmselt oli rahva kultuuriline omapära. Ta märkis, et rahvus ei ole eesmärk omake (selbstzweck). Rahvuses nägi ta ilmselt kultuuriatribuuti. Samas näib tema 1894. aasta teeside tuum olevat selles, et eestlasi õpetada, kuidas nad siiski säilida ja edeneda võiksid. Grenzstein väitis, et väikese rahva säilimine sõltub tema seesmisest tublidusest, tema väärtusest. Tuleb leida oma eriline vaimuaine ja hakata seda kultiveerima. Selleks rahva tubliduse aluseks pidas Grenzstein põlutööd.

Grenzsteini teesid ei olnud lööva publitsistika meistriteos. Kõik tema variandid ja edasi-tagasi arutamised polnud sellised, millega saaks rahvast liikvele viia. Siit võis välja lugeda nii ühte kui teist. Ja loetigi. Tollased Oleviku korrespondendid lugesid siit välja venestamise õigustamist ja kirjutasid Grenzsteinile taunivaid ning isegi otseseid sõimukirju. Aga 1890. aastate Olevikust ei leidnud ma järgnevatel aastatel kuni 20. sajandi alguseni venelastega sulandumise propagandat. Ainult 1894. aasta teesidest võib seda hea tahtmise juures välja lugeda.

Grenzsteini kirjakogu näitab, et ta saavutas oma lugejate seas suure populaarsuse just artikliga "Lõpueksam nooreestlaste ja vanasakslaste keskel", mis oli sisuliselt aadli- ja saksavastase suunitlusega. Ka imponeeris neile Grenzsteini "Herrenkirche oder Volkskirche", kus ta tõi välja eesti rahvuskiriku idee. Et oleksid eraldi eesti ja saksa kirikud. Tegelikult oli Grenzstein ka meie luterikiriku uuendamise algataja.

Kui jälgida Grenzsteini toimetaja- ja publitsistitöö tähendust eesti rahvusteadvuse kujunemise aspektist, siis see oli väga suur ja Olevik oli vähemalt 20. sajandi alguseni teravlikult võttes rahvuslik ajaleht, hoolimata 1893. aasta kirjutiste ja teeside tõlgendamise võimalustest. Tal oli suur lugejaskond ja arvukalt kirjasatjaid.

Ma tahaksin natuke vaielda Grenzsteini üksilduse kontseptsiooni vastu, sest Grenz-

steini kirjakogu näitab, et tal oli palju ustavaid poolehoidjaid peale siin mainitute. Näiteks Murrik, Hella Wuolijoe isa, Ernst Peterson-Särgava ja mitmed teised. Kirjakogu ei luba väita, et ta oli läbikukkunud mees.

Juhiksin tähelepanu veel ühele aktsioonile, millega ta inimesi mobiliseeris. See oli ajaloolise traditsiooni kogumine, mida kirjakogus on suured lademed. Ettevõtmine oli peaaegu võrdne Hurda folkloori kogumise kampaaniaga. See oli äratav ja mobiliseeriv rahvuslik aktsioon.

Uue sajandiga Eesti sotsiaalpoliitiline elu juba muutus, aga on huvitav, et rahvusluse erinevad tõlgendused elasid edasi. Näen nooreestlaste tõlgenduse sarnasust Grenzsteini seisukohtadele, et rahvuslus on "loomulik" asi, et selle pärast ei maksa "kisa teha". Umbes selline oli Teataja seisukoht.

Krista Aru:

Kõigepealt täpsustan, et Valguse tiraaž oli tõesti 3500–3600. Leidsin alles hiljuti Valguse tiraaži andmed, nii et Kõrv andis kogu aeg valeandmeid tiraaži kohta, mis olevat 10 000. See on läbi käinud nii ajakirjanduse kui ka kirjan-duse ajaloost.

(Ea Jansen: Seda ütles ka üks Grenzsteini korrespondent. Ta kirjutab, et Valguse kalendrit trükitakse 4000, nii et tema jutt 10 000 tiraažist on valejutt. Meil on aga seda kümnet tuhandet korrutatud igal pool.)

Vaadates Ado Grenzsteini kui Oleviku toimetajat ja väljaandjat, kurvastas mind kõige rohkem see, et üldiselt korralikus ajakirjanduse käsitluses "Eesti ajakirjanduse teed ja ristteed" aastast 1994 öeldakse, et Olevik oli esimesel perioodil küllaltki hea ja sisukas leht, mis haris rahvast, aga et teisel perioodil alates 1894. aastast muutus ta venestaja leheks. Ja sellega kõik nagu lõpebki. Tegelikult on see meie ajakirjanduse ajaloo käsitluse viga, et kaugemale sellest kunagi domineerima jäänud hinnangust ei ole jõutudki. Pigem edasi. Juba Lumiste oma 1955. aastal ilmunud Eesti ajakirjanduse ajaloos väidab kokkuvõtlikult:

"Uurimused näitavad, et Grenzstein loobus Olevikus oma rahvuslikust poliitikast, et kindlustada endale võimude toetus ja juhtiv koht Eesti ajalehtede seas." Ka praegu piirduakse Oleviku puhul selle hinnanguga, et Grenzsteini Olevik oli venestaja leht.

Grenzsteini ajakirjaniku- ja toimetajatöö algust on võetud eelkõige nii, et Hurda partei vajas oma väljaannet ning et Grenzstein pooldas Hurda partei liini, mille põhiliseks motiiviks oli võitlus Sakalaga Jakobsoni liini vastu. Grenzsteini kirjadest Hurdale järedub aga, et Grenzsteinil endal olid selged positiivsed sihid. Ta tahtis teha ajalehte väga perspektiivses stiilis. See tuleb välja 1881. aasta aprilli kirjas Hurdale. Siin on kaks olulist momenti, mille üle teised tollased ajalehtede toimetajad eriti veel ei mõelnud. Ta kirjutab: "Uus ajaleht, nimega Olevik, peaks enesele võimalikult palju kaastöölisi muretsema ja nende töö ka ausaste tasuma." Need on igasuguse ajakirjandusliku vahendi ellukutsumise puhul õigesti planeeritud töö olulised momendid. Kaastöölised – et oleks auditoorium, et oleks tagatud lehe vastuvõtt ja vastukaja.

Mais täpsustas ta oma seisukohti veelgi ja need on 1881. aastal täiesti positiivsed arvamused ning mõjuvad tollasele ajakirjanduselu le vapustavalt või raputavalt. Kõigepealt ütleb ta nii: lehe toimetus ja raha olgu ühe ja sama mehe käes, et ei tekiks huvide konflikti ning et oleks kergem vältida minekut äri teenistusse. Grenzstein on vastu ärilisele lähtekohale ja seab esiplaanile ideede ja seisukohtade rõhutamise.

Teiseks: ajalehe sõna maksku rahva hulgas algusest peale. Leht olgu ette valmistatud, tal olgu oma ideeline siht, tal olgu oma kaastöölised, oma läbimõeldud poliitika nende suhtes, et ei oleks kobamisi tulekut, et ei oleks algusest peale kaost.

Kolmas oluline moment on veelgi uuenduslikum selles ajas ja on seostatav Grenzsteini õppimisega Viinis ja Saksamaal. Ta väidab, et ajalehe toimetusel olgu võimalikult palju välislehtesid, ta saagu kätte võimalikult erinevat informatsiooni. Siin ta toob negatiivse näitena Eesti Postimehe toimetuse, kus enam ei käi ühtegi välislehte, kus ei ole ei

Soome ega Saksa lehti, kus ei ole ka Vene lehti. Informatsiooni hulk pidi olema niisugune, et selle hulgast saaks valida.

Neljandaks rõhutab ta uuesti kaastööliste momenti, kaastöölised saagu ka töö eest tasu ja see tasu vastaku sellele, milline on tema panus. Seoses sellega pidin ma korrigeerima varem avaldatut. Väitsin varem, et Tõnisson oli esimene, kes hakkas proportsionaalselt vaatama panust lehele ja selle eest saadavat tasu. Tegelikult oli see Grenzstein ja juba märksa varem.

Ja viiendaks moment, mis isegi Hurdas tekitas nõutust: kas see peaks nüüd olema toimetaja ja väljaandja probleem, et lehe ekspeditsioon töötaks vastavalt plaanile ja korralikult. Et ei tekiks lugejal asjatut ootamist, et ei tekiks arusaamatusi. Lugeja peab teadma ja kätte saama selle, mida talle on algusest peale lubatud.

Need on puhtalt ajakirjandust organiseerivad seisukohad, mida ma olen küll otsinud, aga ei ole leidnud tollest perioodist isegi mitte Jakobsonil nii selgelt väljendatuna. Rääkimata siis teistest, kellel jäi ikkagi domineerima üldine töö ja töötamine rahva hüvanguks ja rahva kultuuri tõstmiseks jne. Grenzstein kinnitas 1881. aastal erakirjas, et leht seisab riigi juhatuse all ja meil tuleb seda lehte kasutada selleks, et oma rahvast tugevdada ja organiseerida, selle elukäiku korrastada, mitte aga hakata lehe kaudu asjatult kellelegi vastu tegutsema. Nii et see motiiv on tal olemas juba tunduvalt varem, kui see lehe veergudel välja öeldakse. 1881. aastast, töötades Eesti Postimehe toimetajana, paneb ta küllalt selgelt paika enda kui pedagoogi kaks eesmärki. Kõigepealt, et ajakirjandus peab suutma kasvada rahvast, parandada rahva kõlbelisi elukombeid. Seda ta nimetab oma kirjavahetuses õige mitu korda. Ja teine on puhtalt poliitiline: ajalehe kaudu tuleb korrastada poliitiline elu, teha selle seis sihikindlamaks ja selgemaks. Tsiteerides Grenzsteini juulist 1881: "Meie ajakirjandusest on meie kodumaa poliitikaline hääl peaaegu kadunud. Ja meie isamaalased on peaaegu kadunud. Ajakirjandus peab endale selge sihi ja seisukoha võtma nende nähtuste suhtes, mis kodumaad uuendavad." Siin

on tegelikult otsene kokkukõla seisukohaga, et ajakirjandus peab toimima riigi juhatuse all, aga olema seda maad ja rahva tegevust uuendav, organiseeriv ja korrastav.

On ka alahinnatud või täiesti mööda mindud Grenzsteini rollist ajakirjanduse uuendajana. Ta taotles juba 1882. aasta novembris trükikoda, kusjuures vaadates trükikotta ostetud sisustust oli selge, et see oli ostetud perspektiivitundega. Kõige olulisem on ikkagi 1883. aasta Oleviku naljalisa. Ta püüdis teha vahet poliitilise päevalehe ja pilkelehe stiili vahel, defineerides selgelt mõiste "karikatuur". See on teoreetiliselt hästi ette valmistatud. 1885. aastal esitas ta kindlalt väljendatud ja teoreetiliselt läbikirjutatud skeemi muuta Olevik illustreeritud ajaleheks ja samast aastast päevaleheks. 1893. aastal asutas ta eesti ajakirjandust põhjalikult muutnud tsinkograafiatöökoda. Nii et see pool on tolles ajas kogu ajakirjanduspilti edasi viinud ja tulenevalt Grenzsteini üldisest hindamisest ei ole me suutnud seda õigesti paika panna.

Ja neljas punkt on tema ajakirjanduse ühendus. Nagu teada, nimetab Grenzstein esimest korda sõna "ühendus" 1882. aasta juunis ja ta räägib ajalehtede ühendusest kui varandusest, kusjuures selle varanduse kõige suurem pluss oleks koos hoitud majanduslik efektiivsus ja teiselt poolt ka mõtte- ja sõnavabadus. 1885. aastal on ajalehtede ühendus tema arvates eelkõige kui mõistlik majapidamine ja seitsme lehe organiseerimine on paigutatud tal väga selgelt üldise sihi teenistusse. See siht on väljendatud kahe sõnaga – rahva hääl: "Meie ajakirjandus ei tohiks olla äri asi vaid täiesti kodumaalik rahva asi."

1886. aastal kohtame sõna "ühendus" teises tähenduses. Aga see on minu arust tema kaval poliitiline võte. Ta räägib eesti vendade ühendusest, toob huvitavaid tsitaate, et: Hermann, sina oled seda öelnud, Kõrv, sina oled seda öelnud, et te olete kõik seda öelnud ja nüüd olge lahked ja ühineme. Selle peale saavad kõik väga pahaseks. Kõrv ütleb lausa, et Grenzstein läheb liiga uhkeks.

Ja 1897. aasta plaan. Kõigepealt tuletan meelde, et sellest plaanist on kaks erinevat varianti. See, mis on käsikirjas, on saadetud

toimetajatele. Selles variandis on ka Postimees kui plaanitsetava ühenduse päevaleht. Teises variandis, mis ilmus brošüürina, on juba välja jäetud Postimees ja Ristirahva Pühapäevaleht. Mina vaatan neid ajakirjade ühenduse loomise katseid kui katset organiseerida ja korras-tada Eesti ajakirjandust olukorras, kus tiraažid olid väikesed ja raske oli lehti majandada. Ma ei näe selles midagi negatiivset, kuid on leitud, et Grenzstein tahtis kõike oma mõju alla saada. Eriti kui peame silmas, et see idee on tal tunduvalt varasemast ajast, mitte aastast 1897.

Nimetaksin veel paari asja. Grenzsteini hilisem ajakirjanduses esinemine 20. sajandil oli küllaltki sagedane. Kuid seda on vähe uuritud. Eriti huvitavad on aastad 1902–1910, kus ta ennast avaldab väga erinevates väljaannetes: Teataja, Perekonnaleht, Isamaa, Ulak, Saarlase lisa, Kopit, Kodu, eriti aktiivselt Rahva Päevaleht 1909–1910. Grenzstein jõuab oma kirjades Kotsarile ja Saalile tunnistuseni, et Oleviku taastamine ei ole andnud soovitud tulemust: "Ei suuda enam juhatavat elu mõtet läbi viia." Hoolimata oma üldiste seisukohtade muutumisest jääb Grenzstein ajakirjandusele korrapära ning kindlat ülesannet nõudvaks ajakirjanikuks kuni surmani.

Mnule tundub, et ajakirjanikuna jäi Grenzstein tegelikult pedagoogiks. Siin on üks põhjusi, miks ta võib-olla jäi vahel arusaamatuks. Tal olid head ideed ja õiged plaanid, ta suutis neid algatada ja kuidagi ka käima panna. Kuid siis ta muutus ise ühel hetkel väga dotseerivaks, hakkas ennast kordama ja tal ei tekkinud toetajaskonda. Pigem tekitas ta vastuseisu. Olevik oli tugev leht ja on meie üldises ajakirjanduspildis hoopis kõrgemat hinnangut väärt, kui seda siiani on antud.

ARUTELU

Jaan Undusk: Wuolijoki, kelle perekond luges Olevikku, on kirjutanud, et kui Prantsusmaal käis Dreyfusi protsess, olid nemad dreyfusiaanid ja lugesid Olevikku. Mind on alati huvitanud küsimus, kas Postimees oli siin kuidagi erineval seisukohal. On see teada?

Krista Aru: Postimees avaldas ainult sõnumeid selle kohta, mis toimub. Tema ei kommenteerinud, ei arutlenud, oma hinnanguid ei lisanud. Olevik püüdis aga sõnumi panna mingisse konteksti. See on üldse väga huvitav, et kõikide välismaal toimunud kultuuri- ja ühiskondlike protsesside puhul püüab Olevik seda seostada mõne varasema ajaloosündmusega või anda midagi ettepoole või tutvustada midagi. Postimees tegi seda märksa vähem. Postimehel oli kõik justkui olemas, aga puudus taust. Olevik aga hakkas seletama, tuletas järgmises artiklis meelde, mis siis oli, kuhu oli jõutud, mida oli tehtud. Postimehes oli aga ainult üks jupp, teine jupp. Ja kui sa ei jälgi, siis kaob niit ära.

J. U.: Kas oled nõus, et selles ei väljendu mitte ainult teatamislaadi erinevus, umbes nii, et üks on neutraalsem ja teine tõlgendab asja. Selles väljendub ka suurem huvi laiema maailma vastu.

K. A.: Kindlasti. See annab ka Olevikule selle erilise, et teda praegugi lugedes saad pildi. Ta harib sind rohkem kui Postimees.

Ea Jansen: Ma tahaksin lisada veel ühe momendi – see on Oleviku roll õiguskultuuri arendamisel pärast Vene kohtureformi. Ta oli ülimalt agar rahva õigusteadvust mõjutama, selgitas igasuguseid õigusteadvuse ja kohtuasjadega seotud küsimusi.

J. U.: Grenzsteini stiil, mida kohati nimetame följetonistlikuks, on ju tänapäeva ajalehtede stiilile väga lähedane. Selles mõttes on teda küllaltki moodne lugeda.

K. A.: Küllaltki moodne. Kui lugeda Tõnissoni, siis ta mõjub kuidagi arhailiselt. Tema ideed on kõik nii ühesed. Grenzstein ei ole nii ühene ja seetõttu ei ole tema kirjutatu ka nii arhailine. Tõnisson vajutab nagu rohkem maha, õeldes, et sa pead olema see ja see.

J. U.: Ütlesid, et Grenzstein oli pedagoog. Ma ei saanud täpselt aru, mida sa sellega silmas pidsid? Ta oli ju pigem poleemiline kui autoritaarne?

K. A.: Mõtlesin tema kui pedagoogi all seda, et Tõnissoni ja Postimehe eelis oli asjaolu, et Tõnisson tabas ära, mida rahvas hetkel rohkem vajab, ja hakkas seda tampima ja lihtsamalt seletama. Aga Grenzstein oli oma mõtetes kogu aeg sammukene ees ja tahtis rahvast samuti edasi viia, aga ta õpetas ja unustas vahepeal ära, mida rahvas antud hetkel tahab.

J. U.: Et tal puudus korralik tagasiside, et ta läks liiga ette, tegi tööd avangardistina.

K. A.: Grenzsteini toimetusele tulnud kirjades on midagi imelikku. Kõik inimesed on püüdnud analüüsida, vastata tema esitatud küsimustele. Nad püüavad olla nagu paremad. Väga vähe on juttu elulistest igapäevastest asjadest. Grenzsteinil olid õiged plaanid, õiged ideed, aga seda, kuidas seda kõike rahvani viia, ta ei jaganud.

Toomas Karjahärm:

Paar sõna historiograafiast. Mul on tunne, et tänase koosistumise üks põhjusi on, et me ei ole rahul Eesti ajalooteaduses valitseva etnotsentristliku suuna domineerimisega. Tundub et Grenzsteini hindamisel on võetud aluseks esmajoones see, mida ta ütles või tegi, peamiselt ütles, rahvuse vastu. Ma arvan, et võti tema tegevuse mõistmiseks on nii ajastus kui ka tema isiksuses. Mõlemas on teatud ekstreemseid jooni. Ajastu oli selline, et rahvusliku liikumise üks etapp oli läbi saanud, väline surve venestamisena tugevnes. Eesti ühiskonnas tekkis peataolek ja ideeline segadus. Muidugi soodustas see kõik rahvusliku nihilismi ja jõuetuse apoloogiat. Ma vaatan Grenzsteinile poliitika seisukohalt. Kõigepealt tuleks vaadata, milline oli tollase Eesti ühiskonna poliitiline kultuur, kuidas seda defineerida. Ka kõiki teisi siin tõstatatud mõisteid, nagu venestamine, tuleks täpsemalt piiritleda. Aga ma ei hakka seda siin tegema, see viiks asjast kõrvale. Teame ka, et eesti poliitika oli laveerimine kahe suurvõimu vahel, vähemalt taktikaliselt. Kusjuures samal ajal püüti ajada eesti asja. Orientatsioonide küsimus oli oluline: vene või saksa orientatsioon. Võib-olla tõesti oli Jaan Tõnisson üks esimesi möödunud sajandi lõpu ja käesoleva alguse poliiti-

kuid, kes selgelt püüdis välja kuulutada kursi, et eesti poliitikas tugineme eesti rahva oma jõule. Väikerahvalik enesetunnetus mõjutas kõikide oma aja poliitikute, ka Grenzsteini vaateid. Tema isiksust on piisavalt iseloomustatud, kuni selleni, et tema tegevuses ei puudunud teatavad narritembud, paranoilised luulud. Tundub, et eneseteostusega seotud probleemid on tema isiksuse puhul olulised. Tõepoolest, ta nägi ja tõstas eesti elu aktuaalseid probleeme, hakkas ka tegutsema ja organiseerima, aga siis tekkis moment, et ta läks kuidagi "joone pealt" ära, läks kuidagi segamini oma mõtete ja asjadega.

Arvan, et tema vaated olid küllaltki eklektilised, kui me katsume neid tervikuna hinnata. Oleneb, millist tema mõtteavaldust või teost vaatleme. Tema elu perioodid on ikkagi erinevad ja on ka eristatavad. Kui tahame saada tervikpilti, satume raskustesse. Ma ei oska öelda, kuidas analüüsida tema kõiki tekste summaarselt. Võib-olla Jaan Undusk oskab öelda, olles semiootika, psühholoogia ja keeleteaduse meetodite sünteesija. Võib-olla niisugune lähenemine annab mingisuguse pädeva vastuse. Grenzsteini loomingu põhjal võib minu arvates tõestada kõike – nii seda, et ta oli äge rahvuslane, kui ka seda, et ta oli äge venestaja. Kordan veel kord, hinnangud on temale antud eesti ajalooteaduses valitsenud etnotsentrismist lähtuvalt. Minu arvates on need algusest peale ühehülgised.

Kahjuks pean tunnistama, et ka minule on silma hakanud eelkõige venestamislaadi mõtteavaldused. Tuleb arvesse võtta, et rahvuslastel oli tõesti vaja luua vaenlase kuju eestlaste endi hulgast. Grenzsteinil ei olnud märkimisväärset koolkonda, väljapaistvaid mõttekaaslast. Olen lugenud Olevikus Andres Saali mõtteavaldusi, mis on samasugused kui Grenzsteinil, või kus väljendatakse ligilähedaselt samasuguseid mõtteid väikerahvaste partamatust sulandumisest suurrahvaste koosseisu, kui nad tahavad maailmas midagi saavutada. Olen neid ka tsiteerinud oma viimastes raamatutes. Kindlasti oli Grenzstein ka mingil määral koleeriline, hüsteeriline, neurasteeniline, kindlasti ka grafomaan, kindlasti vaevasid teda paranoilised luulud.

Undusk on tõstatanud Grenzsteini kui mõtleja ja eurooplase küsimuse. Olen seda joont ka märganud. 1910. aastal ilmunud raamatus "Kodumaa korraldus" on ta tõstatanud eesti ühiskondlikus mõttes selliseid küsimusi, nagu "Eesti eluaade", "elu ülesanne", "hingeloom" jms, nagu poliitikateadlane. Tolle aja eesti ühiskondlikus mõttes on niisuguste mõistete püstitamine harukordne, samuti püüe leida nendele vastust.

Poliitikuna esindas Grenzstein teatud tüüpi, mille tekkimine oli ühiskondlikest oludest tulenevalt paratamatu. Teda on peetud venestamist toetava mõtteviisi või suuna sümboliks, võib-olla isegi teenimatult, aga kedagi paremat ei ole nagu olnud. Ma ei arva, et peaksime väga radikaalselt tema osa ümber hindama. Samas tuleb tunnustada tema tähtsust eesti kultuuriloos ajakirjanikuna, keeleteadlana, pedagoogina, luuletajana, maleõpiku kirjutajana, muidugi ka ühiskondliku mõtlejana. Ja veel nii mõneski valdkonnas. Tegemist oli rahvamehega, eestlasega, kes ei öelnud ju lahti rahvusest, samas aga oli tema vaadetes nihilismi, kahtlusi, mis ka tulenesid väikerahvalikust enesetunnetusest. Tõnissoni oli väikerahvaliku enesetunnetuse väljendaja. Eesti ühiskondlik liikumine ei saanudki midagi muud väljendada. Aga Grenzstein oli liiga äärmuslik, kaldus ülemäära pessimismi, püüdis oma aforismidega luua rahvusliku allaandmise ideoloogiat. See ärritas rahvuslikke fundamentaliste Postimehe ringkonnast.

Eesti ajalugu on rikas suurte vastasseisude poolest. Vastasseisul Tõnissoniga on kindlasti oma osa, et Grenzsteini kohta on antud nii kategoorilisi hinnanguid. Ja alguses kooliõpikust tsiteeritud lõik on niivõrd ühekülgne, et sellega ei saa nõustuda.

ARUTELU

Ea Jansen: Kui te püüaksite kvalifitseerida Grenzsteini poliitilisi vaateid mingi Euroopa poliitiliste erakondade kvalifitseerimises kasutatavate terminite järgi, hoolimata Eesti elu segasusest enne 1905. aasta revolutsiooni. Kuidas te teda hindate? Olete Tõnissoni kohta julgelt öelnud, et ta oli rahvuslik liberaal. Öelge ka Grenzsteini kohta midagi.

Toomas Karjahärm: Mul ei ole alust pidada teda ei konservatiiviks ega sotsialistiks. Ta oli siiski rahvuslane ja põhiolemuselt liberaalne. Ma ei oska tema kohta muud arvata.

Jaan Undusk: Oma raamatus oled sa ta kinnistanud selle nihilisti nime alla. See on ju kah peaaegu poliitiline paikapanek. Vene nihilism oli omal ajal poliitilise joonega, mitte lihtsalt nihilism.

T. K.: See on mulle tundunud paras termin, mis väljendab kahtlust, mitte kindlat usku rahvuse tulevikku nagu rahvuslikul fundamentalismil. Oli selge, et seda Grenzsteinil ei olnud, ta rääkis sulandumisest ja vajadusest suurtele rahvustele läheneda. Olen püüdnud vältida kategoorilisust, rõhutada ka seda, et tegemist oli ideedega.

E. J.: Aga pealkiri: "Grenzsteini nihilism"?

J. U.: Tahtsin just öelda, et esimesel pilgul see "nihilism" mõjub umbes niimoodi, et paned Grenzsteinile ühe kindla halvustava sildi, siis ei tule rahvuslased sind näksima. See on esimesel hetkel. Aga kui hakata mõtlema sõna "nihilism" päritolu üle, siis tundub, et selles terminis võiks olla mingi ajalooline täpsus, ehkki ta mõjub meile tänapäeval kui piitsaplaks.

T. K.: Grenzsteini tekstidest võib ju leida rohkesti vasturääkivusi, oleneb sellest, milliseid tekste me kogu tema tekstikogumist vaatame. Selle lugemine, süüvimine teksti endasse on väga raske. Raske on aru saada, mis siin taga üldse on, mida ta on selle "eluülesande" või "erakonnaelu aatega" mõelnud. Kas ta on lihtsalt niisama veiderdanud, nagu sa ütled, et "teadlikud narritembud" polnud talle võõrad, või on siin taga midagi tõsisemat. Kuidas seda selekteerida, kuidas seda teksti töödelda, nii et temast tuleb see kvintessents, et me võime käe südamele panna ja öelda, et Grenzstein oli see ja see, oli niisugune. Mina küll ei julge.

J. U.: Ma ei tea, kas sa oma raamatus kasutad rahvusliku fundamentalismi mõistet. Aga kui eeldada, et *fundamentum* ja *nihil* on vastanduvad mõisted, siis on "nihilism" iseenesest loogiline.

T. K.: Olen kasutanud küll.

Jaak Undusk:

Meie seminari kavas seisab kirjas tänase ettevõtmise pealkiri "Uus katse hinnata Ado Grenzsteini rolli Eesti ajaloo". Miks on sellist katset üldse vaja? Jaan Tõnissoni puhul ei tajuks me vist keegi erilist vajadust võtta ette katset põhimõtteliselt uue (aga see tähendaks – senisest skeptilisema või suisa negatiivse) hinnangu andmiseks. Tõnisson on olnud "kaitstud" mees, kellega meie ajalooteadvus katsetab ainult väga ettevaatlikult. Ta on põhiliselt väga positiivne sümbol, kelle puhul võib tekkida probleeme vaid üksikasjus. Uue Tõnissoni-paradigma kehtimapanek eeldaks mingeid põhjalikke nihkeid eestlaste poliitilises ja sotsiaalses teadvuses. Miks? Meie teadvuse struktuuris peavad oma pühapaigad täidetud saama. Me vajame sakraalseid punkte ka ajalooteadvuses. Tõnisson, nii hea või halb kui ta ka polnud, on kinnistatud ühele neist vältimatutest sakraalsetest punktidest. Selles ei ole midagi ebaloomulikku, kõik teevad nii, nagu itaallane ütleb. Kes Tõnissoni kangutada tahaks, peaks arvesse võtma, et ainult kriitika, ka kõva kriitika, teda selles ei aitaks. Tõnissoni positsiooni võiks väärata võrdväärne konkurent samale kohale. Aga sellist konkurenti pole paista. Tulevikus võiks Tõnissoni kõrvale kerkida president Meri. Siis, kui argiasjad on ununenud.

Kui Tõnissoni puhul tunduks ümberhindamise tahe üsna kistud, siis Grenzsteini puhul on see loomulik. Uut, nüansseeritumat Grenzsteini oleme 1990. aastail ka juba tundma õppinud. Tõnisson on põhiliselt valge, Grenzstein põhiliselt must kangelane meie ajaloomälus. Musta kangelase puhul on loomulik küsida: kas ta ikka oli nii paha, kui räägitakse? Otsida head konventsionaalselt pahaks peetus on õilis ja inimlik. Hukkamõistetuid tuleb kontrollida hoolikamalt kui

õigeksmõistetuid. Ent Grenzsteini juures teivad kohe samad raskused mis Tõnissoni juures. Ajaloo inglite kõrval on olemas ka ajaloo põrguvürstide ametikohad. Needki tuleb täita. Ja Grenzstein on seotud just selle rolliga. Ka tema kannatab mütoloogilise paine all, kust pole teda kerge vabastada. Kes teda põrguvürstina asendaks? Jakob Kõrv? Pole piisavat formaati.

Lihtsamalt öeldes: me kõik tajume, et käibehinnang Grenzsteinile on labastav. Me usume (oleme seda ka veidi tõestada püüdnud), et ajalooline lähtematerjal võimaldab Grenzsteinis näha hoopis mitmekesisemat meest, kui üldiselt arvatud. Kooli ajalooõpiku hinnang Grenzsteini isikule – paljude esimene ja viimane kokkupuude temaga – on eeskujulikult vulgaarne. Ma ei tea, kes selle paberile pani, ma ei tea, kas ta tegi seda teadmatusest või abstraktses kättemaksuihast. Igatahes on selles rahvuslik-populistlikud seisukohad kokku võetud ja veel kord kangema soolaga üle raputatud, et õpilasel enam mingit teisitimõtlemise tarvet ei tekiks. Ajalooõpetus ei ole ideoloogiline ajalooõpetus, ükskord võiks see ikkagi päralt jõuda. Niisiis, midagi on tõesti viltu.

Ehkki argihinnang Grenzsteinile ei olegi nii hull, nagu seda õpik servereib, on Grenzstein, nagu öeldud, vastuvaidlematult üks meie ajaloo tumedaid tegelasi. Olen temasse ise eelarvamusteta sisse elada püüdnud ja tajunud, et Grenzsteini tumedus on mütoloogiline, vastupandamatu, loogiliselt kummutamatu, tee, mis tahad. Analüütilised argumendid, olgu neid või terve virn, siin kohe ei aita. Me leiame väga palju sellist, milles Grenzstein oli eesti kultuuris algatuslik, ta oli elav, euroopalik, puhtintellektuaalselt Tõnissonist peajagu üle. Olevik oli uudishimulik ja välismaailmale avatum leht kui Postimees, Olevik elas vaieldamatult rohkem Euroopas. Analüütilist materjali Grenzsteini rolli paremaks hindamiseks on piisavalt palju, see tasuks kokku panna ja välja tuua. Aga ausammast ta Tõnissoni kõrvale ikka ei saa. Sest küsimus on aksioomide valikus. Aksioome, ka rahvusideoloogia aluslauseid, ei tõestata, neid valitakse. Ja see on üks asi, mida valib tõesti rahvas, mitte sina või mina omapäi. Muudatusi võivad tuua

pikemaajalised arengud rahvusteadvuses, mida muidugi ka teadlased aegamisi vormivad. Ent ma ei näe praegu mingeid endeid muudatustest alusmütoloogia tasemel. Väidan, et Grenzsteinile kui terviknähtusele lähemal ajal uut põhjanevat hinnangut anda ei saa.

See ei ole üleskutse tunnetuslikuks keeldumuseks, vaid ainult kiire kampaania tagasilükkamine. Ainult kannatlik uuring ja provintslusest vaba vaim kujundavad aegamisi uue Grenzsteini – juhul, kui ta seda väärrib. Mõnes mõttes on just tumeduse uuring kõige õigustatum. Eriti siis, kui tume isik esindab aja enese olemuslikku tumedust. Selles mõttes tundub, et Grenzstein on üks olulisi teadmisarvusi 19. sajandi lõpu vaimse hämaroleku mõistmisel. Ajaloolane ei saa lahtise rinnaga kõigutama minna Grenzsteini argimütoloogilist rolli. Müüt paneb ta maha igal juhul (ei pane küll siis, kui ta laseb vastukaaluks lendu uue lõöva müüdi – siis pole ta enam mitte ajaloolane, vaid kirjanik). Aga ta võib näidata Grenzsteini kohta käivate ettekujutuste aksiomaatilist, st vabalt valitavat või mütoloogilist taset. Müüdi lähted on mõnikord imetabased. Ma olen näiteks peaaegu kindel, et Grenzsteini "tumeduses" on osalt süüdi ka tema tume nahapigment ja juus. See on siinmail alati umbusku tekitanud. Grenzsteini hüüti toimetuses "mustlaseks", ise ta sõimas – oma eluloogika kohaselt – teisi pärast kättemaksuks juutideks, ütles ka Tuglase kohta, et tolle kräsus tumedad juuksed ei töota midagi head. Müüti ei saa otse murda, aga teda saab naeruvääristada, komiseerida. Koomikat müüt ei talu. Ja see on ajaloolase võimetus: prepaareerida välja see, mille alus näib olevat mütoloogiline, näidates, kui naljakas see on. Tumedust otse ta ei hävita, aga ta saab kasvatada tolerantsust suhtumises Grenzsteini ja tema tumeduse müüti. Ma usun, see on vajalik.

Niipalju siis sellest, mis ei sõltu Grenzsteinist. Aga Grenzsteini tumedus sõltub kahtlemata ka temast enesest. Kogu tema elu juhtis minu meelest mingi ambivalentsi, kaksipidise printsiipi. See saab alguse Grenzsteini psühholoogiast, psühholoogilisi soodumusi süvendasid sotsioloogilised tegurid, ja kõik päädis ideoloogilises ambivalentisuses. Subjek-

tiivne ambivalentis lõppes objektiivses ambivalentis ja sünnitas Eesti ajaloo läbipaistmatu, tumeda tegelase. Me võiksime teatava irooniaga öelda, et Grenzstein oli väga moodne kuju, postmodernistliku ja feministliku ambivalentsi prohvet (vrd postmodernisti ja naise õigust öelda ühe ja sama asja kohta ei ja jah).

Omal ajal Grenzsteiniga tegelema asudes hämmastas mind just see leid, see oli mu põhiline avastus Grenzsteini eluloogikas. Olen oma artiklis ("Esimene Eesti juudiõgija": Ado Grenzsteini endatapp antisemitismis. – Vikerraar 1991, nr 2 ja 3) selle kohta ka näiteid toonud. Grenzsteini ambivalentis seisneb nimelt selles, et oma tegevuse hilisemates järkudes eitab ta peaaegu järjekindlalt seda, mille apoloogedina on ta varem üles astunud. Algul oli ta dreyfuslane (st juutide pooldaja Dreyfusi protsessis), siis antisemiit, algul tehiskeelte (volapük, esperanto) entusiast, siis nende materdaja, algul ise "nooreestlane" ja Nietzsche "Zarathustra" esimene eesti keelde tõlkija, siis nooreestlaste kõige armutum kriitik. Olen nimetanud seda katkematu vaimse enesetapu ideoloogiaks. Ma ei ütleks, nagu täna siin kuuldus, et Grenzsteini jutt, tema tekstid oleksid ebamäärased, ähmased, segased. Nad on küllalt konkreetsed ja ühemõttelised. Grenzstein valdab keelt hästi, kuid segane on Grenzstein kui tervik. Kuna ta on öelnud ühe ja sama asja kohta risti vastandlikke asju, siis jääb isiksuslik tervik selgimata. See tundub olevat printsiip, tulenevat mingist psühholoogilisest eripärasest. Muidugi, religioossetes olukordades on täiskannapööre vägagi tunnustatud, Saulusest sai Paulus ja Augustinus glorifitseerib muutumist omaenda isiklikuks vastandiks "Pihtimustes". Oleme ise võinud näha, kuidas parimatest kommunistidest saavad parimad rahvuslased. Selliseid pöördumisi, kus tegemist on tõesti uuestisünniga (seda juhtub), tuleb võtta tõsiselt. Grenzstein ei revideeri oma vaateid positiivses mõttes, ei sünni vist ka ümber (ehkki ta sellesse ise usub), vaid peksab süstemaatiliselt puruks. Hakkab teatud aja järel peksma neidsamu vaateid, mis talle tähtsad ja kallid olid. Kus hakkab siin pihta psühhopaatia, kuhumaani ulatub pettumuse ja kättemaksu filosoofia, see on omaette teema.

See on Grenzsteini tumeduse subjektiivne alus. Mingisugune emotsionaalne relativism. Väga tugev emotsionaalne suhtumine mingisse objekti, milles emotsiooni äärmine positiivsus ja negatiivsus lähevad raudse järjekindlusega teineteiseks üle. Emotsioon jääb ühtviisi tugevaks, aga plussid ja miinused muutuvad vastandlikeks. Grenzstein nagu ei teeks emotsionaalset vahet heal ja kurjal.

Säärane subjektiivne ambivalentsus muutub objektiivseks hetkel, kui see sekkub Eesti elu kõige tähtsamatesse asjadesse, nimelt rahvusproblematikasse. Niikaua kuni Grenzstein räägib võõrastest keeltest või Prantsuse revolutsioonist, on ambivalentsus tema enese subjektiivne asi. Aga niipea kui ta jõuab rahvuse juurde ja hakkab oma ambivalentsust ka seal avaldama, ei ole tal eesti väikese rahva kultuurilt loota mingit andestust. Teatud asjades ei ole ambivalents eesti kultuuris võimalik. Eesti inimene on tegelikult väga usklik, ehkki mitte hea kristlane. Eestlase usk on rahvus. See on dogma, see on tabu. Siin ei ole tõsine diskussioon võimalik. Kui endine rahvuslane Grenzstein seadis rahvusliku dogma küsimärgi alla tõuteoretiku positsioonilt, siis sellele ei järgnenud mitte vaidlus, vaid needus. Kui Grenzstein hiljem Prantsusmaal taipas, et tema ebaõnnestunud tõuteooria oli peamiselt juutide väljamõeldis, sai temast antisemiit. Ta peksis ise oma tõuteooria puruks antisemitismi tähe all.

On vaks vahet, kas võtame Faehlmanni ja Kreutzwaldi ühelt poolt, või Grenzsteini teisalt. Esimesed olid küll eesti rahvuse tuleviku suhtes skeptilised, aga nad nentisid seda nii-öelda sügava kahjutundega, rääkides eestlastele ajalooliselt osaks saanud ebaõiglusest. Hoopis teine tera on sellised mehed nagu Grenzstein, Gustav Naan ja Mikk Titma, kes arutlesid eesti rahva loomuliku, ajaloofilosoofiliselt põhjendatud sulandumise üle teatava aja jooksul. Kõik nad kirjutasid poleemilis-esseistlikke tekste rahvuse hääbumisest võõra võimu pealetungi aegadel (NB! see asjaolu näitab, et nad ei olnud võimust sõltumatud), kuulutades ühtlasi oma surmaotsust mõtlejana. On valdkondi, kus eesti kultuur poleemilisust ei taju ega talu. Neis nõutakse pigem retsepte,

ja isegi poleemikat, mõttevahetust, tõlgendatakse doktriini väljakäimisenä. Kultuur kardab, et poleemikat võidakas ära kasutada ebameeldivates reaalpoliitilistes huvides, ja tal on paraku sageli õigus. Grenzsteini "Eesti küsimus" on üks 19. sajandi väljapaistvamaid esseistlik-filosoofilisi arutlusi eesti keeles, kuid väärtustada seda pole võimalik. Grenzstein tuligi paljudel juhtudel (ehkki sageli valel ajal!) välja just poleemika tekitamise, küsimuse tõstatamise sihiga, käitudes mõnes mõttes kui demokraatliku ajakirjanduse esindaja, aga eesti, õigemini tsaari-Vene olud ei olnud selleks küpsed. "Eesti küsimust" ei võeta kui esseed ja manifesti, seda võetakse kui ohtlikku doktrinäärset dokumenti.

Võib ka öelda, et Grenzsteini tegevust iseloomustas mõnikord mingi süüdimatu lääneeurooplus, mille vilju me ka praegu jälle oma elus maitseme. Olen ise kirjutanud: "Filosoofiliselt (ja õilistatult) võttes ei ole Grenzsteini eesmärk eestlaste assimileerimine venelaste seas: tema siht seisneb pigem eesti vere tempimises vene verrega, loova rahunuse ja haridusliku mastaapsuse tekitamises. Maailmakultuuri (Euroopa) nimel ohverdatakse rahvuskeelne kultuur." Kui vaadata Grenzsteini kujunemiskäiku ja võrrelda seda näiteks Tõnissoni omaga, siis näeme, et Grenzstein oli läänlane, ning et Tõnissoni ja tema lähikondlaste suurem lähedus eesti rahvale oli tingitud ka sellest, et nad olid venelikkusele, ka venelikkuse tundmisele ja kartmisele, lähemal. Tõnissoni Orjoli kogemusele vastandub Grenzsteini Viini kogemus. Grenzstein oli natuke nagu 20. sajandi pagulaseestlane, ta ei olnud immuunne kohalikes Balti oludes. Tema rahvusprogrammis on tugevat austria-ungari hõngu, tema stiilis mingit viinilikku följetonismi.

ARUTELU

Krista Aru: Mulle torkas silma üks asi. Kui panna kõrvuti Grenzsteini artikkel ja tema kiri, siis need räägivad samast asjast, kuid tihti suisa vastupidiselt. Mida sellest arvata?

Toomas Karjahärm: Tema tekste ma ei saa usaldada, suhtun neisse juba teatava eelarvamusega. Mul on niisugune tunne, et ta ei vastuta igal pool oma sõnade eest. Ja mul on tekkinud tõrge selle põhjal midagi üldistada.

Jaanus Arukaevu: Mina lõin sellise mudeli, et kui lahutada Grenzsteini tekstid selle alusel, kellele ja mis ajal ta midagi ütles, siis saab loogika kätte. Tal oli nagu igäühe jaoks oma mõte, nagu näiteks et kubernerile tuleb öelda sellest asjast, politseiülemale sellest asjast. Kui nüüd vaadata Grenzsteini tegevust ajateljel, siis on kõik õige. Kui aga võtan need tekstid väljapoole adressaati, tekib segadus ning kui ma kaotan ära ajatelje, ka siis läheb kõik laiali. Nendel mõlemal teljel paikneb Grenzstein.

Jaan Undusk: Võib-olla oligi ta selline mees, kes mitte ainult ei rääkinud igäühele ise juttu – mis jätab väga osava diplomaadi mulje – äkki ta oligi selline, et ei kirjutanud tekste nagu kivvi raiutud. Et kirjutas ühe jutu ära ning ei olnud enam sellega seotud.

K. A.: Ka mulle tundub, et ta kirjutas ära ja kõik. Luges, tulid uued mõtted, ütles uuesti. See ongi postmodernism. Ta ei tulnud vana juurde enam tagasi. Mind häirib kõige rohkem, et seda, mis temas on positiivset, varjutab see, mis on segane ja tume.

T. K.: Ma näen, et see, mis siit selgelt välja tuleb, on rahulolematust Eesti ajalooteaduse üldise olukorraga, metodoloogilise, kontseptuaalse, rahvusfundamentaalse lähenemisega, mis okupatsiooni ajal oli täiesti õigustatud, kuid mille aeg on möödas. Tänapäev näitab ka, et otsitakse uut paradigmat. Ma tunnen, et siin valitseb otsimise vaim. Peame rohkem mõtestama ajalugu, arvestades ka sotsiaalpsühholoogilisi tegureid, mitte kuhjama fakte ja järgima juba ärkamisajal formuleeritud seisukohti. Ärme loome uusi müüte. Ma sain just aru, et tahame täna teadvustada ja samal ajal ka purustada müüti temast kui teadlikust venestajast.

J. A.: Mina pakuksin, et Grenzsteinil on kaks positiivset sõnumit. Üks, et inimesi tuleb organiseerida midagi tegema. See on asi, mida Grenzsteini juures ei ole hinnatud. Praegune kontseptsioon on, et enne Tõnissoni ei toimunud midagi. Teiseks üritas ta öelda, et eestlased ei ela mitte ainult Eestis, vaid maailmas ja et maailmas toimivad teatud protsessid. Ja ta tuletas seda maailma meelde, näidates seda, mis toimub kas või Prantsusmaal. Grenzstein juurutas arusaamist, et eestlased elavad eurooplastega samas ruumis.

E. J.: Mina lisaksin siia veel eestlaste poliitilise isetegemise mõtte õhutamise ja selleks vajaliku poliitilise mõtte arsenaliga ja mõistete propageerimise aastate vältel. Grenzstein ju ütles, et me peame oma poliitika looma. Kas see ei varjuta tema kaheldavust? Jaan Undusk rääkis, et eesti kultuur ei andesta Grenzsteini kahtlusi eesti rahva püsimajäämise kohta sellel ajal. Aga kogu 19. sajand oli see ju päevakorral. Ka Hurda kõnedes oli kahtlus, kas eestlased saksastuvad või mitte, sama oli Hermann Postimehes.

J. U.: Üks asi on, nagu ütlesin, ajaloo armetusest tekkinud skeptitsism ja kahjutunne oma rahva tuleviku suhtes, teine asi, kui võtad eesti rahvuse paratamatu kao oma kultuurifilosoofiliseks aluseks, nii nagu see oli Naanil ja lõpus Tiitmal ning omal ajal Grenzsteinil. Vaat niisugune asi siin maal küll läbi ei lähe.

J. A.: Jaan Undusk rõhutab olulist asja – et siin maal selline asi läbi ei lähe. Grenzstein eristus liiga palju sellest publikumist, kellest ta toitus ja sõltus. Samas ütles Ea Jansen ka olulise mõtte – ta ei eraldunud oma auditooriumist. Tema lehel oli samasugune arv lugejaid, teda ei jäetud maha. Temast saadi küll erineval moel aru. Aga võõrustunne on ikkagi jäänud.